pie în această privință de *solecism* — tot o îndepărtare de la norma uzanțelor (τὰ ἐν τῷ ἔθει) —, dar se deosebește de el în măsura în care greșeala (solecistică) nu este determinată nici de intenția estetică (*ornatus*), nici de necesitățile oarbe ale procesului de comunicare (χρεία). Aparatul critic oferă indicații dintre cele mai amănunțite despre „constituția" textului și despre divergențele dintre *y* și *x*. Deoarece competența lui Ballaira nu lasă aproape nimic în suspensie, am fost aproape totdeauna de acord cu lecțiunile pe care le apără. Rămînem totuși sceptici atunci cînd adoptă corectura lui Galeus ἐνάργειαν pentru ἐνέργειαν din manuscrise în cap. *13*, 3. Oare nu avem atunci două sinonime, aproape tautologice: σαφήνειαν ~ ἐνάργειαν? În cap. *24*, la sfîrșit, emendația ἥρησε pentru αἱρῆσαι din manuscrise ni se pare o *lectio difficilior* destul de curioasă; preferăm εὑρήσεις (Boissonade) sau αἱρεῖ (Spengel). Întreaga lucrare a fost tipărită în condiții de corectitudine ireproșabile; la p. XX, rîndul 3 de jos se dau însă drept lecțiuni divergente 12, 21 (La) τῷ: (Va) τῶν — ultimul cuvînt pare o greșeală de tipar pentru τῶν (sau τῷν, greșit în mss.). Bilanțul conceptelor ilustrate în acest compendiu prin exemple demostenice (numai de trei ori fiind aduse și alte mărturii) se prezintă astfel: din mănunchiul de figuri enumerate se bucură de o tratare distinctă următoarele: *ironia*, ἐπιτίμησις, παράλειψις („praeteritio"), διαπόρησις, *apostrofa*, προδιόρθωσις și ἐπιδιόρθωσις (două specii de (auto)corectare), *aposiopeza*, *ethopoiia* și un fel de subspecie a ei: προσώπου ὑποβολή. Urmează *interogația retorică*, *emfaza*; un tip de *antifrază insinuantă*, denumit (cap. 15) și ἀντικείμενον (cf. și cap. *2*; *30*, 1; *36*, 1); apoi παρὰ προσδοκίαν, un fel de asociație, imprevizibilă pentru auditor; *improvizația* (propriu-zis formula prin care oratorul *se preface* că i-a venit brusc o idee!), *antiteza*, vorbirea *dialogată* (și aici doar *simularea* dialogului); τόπου ἐμβολὴ ἐξ ὀνόματος, inserția unui *topos*, pornind de la un anumit cuvînt (cu „à propos"); τὸ περὶ τοῦ καθόλου (un fel de *generalizare*); *jurămîntul*. Printre figurile *pur verbale* sînt ilustrate: *alegoria*, *anastrofa*, *epanalepsa*, *paronomasia*, *gradatio* (κλῖμαξ), *antistrofia*, „commoratio" sau *perseverentia*, *hyperbaton*, *parisosis*, *pleonasmul*, *perifraza*, *syzygia* (un fel de antiteză cu o configurație verbală simetrică); ἀπὸ κοινοῦ, *metabolē*; ὑποφορά (un fel de „inserție"), *asindetul*, *antitezele* proporționate verbal, *elipsa*, διατύπωσις, (un fel de „aducere-aminte polemică"), διασυρμός (o ironie cu nuanțe de calambur), *recurența* sub forma unei *reveniri* (cu reliefarea termenilor în ἐπάνοδος). În sfîrșit, o variantă pur gramaticală a *paronomasiei*, reprodusă din Caecilius: ἀλλώιωσις. Tratatul se încheie cu observații despre *paranteza* retorică de tip gramatical (sau *parembola*).

După cum se poate vedea, repertoriul de figuri nu este dintre cele banale; la rîndul lor, definițiile, în ciuda stereotipiei de limbaj, sînt completate cu exemple destul de sugestive pentru a ne permite să înțelegem criteriile de sistematizare ale teoriei literare din epoca imperială. Cu o concizie exemplară ni se înfățișează în *Appendix* (p. 61—95) descrierea codicilor, însoțită de clișee clare și bogată în sugestii pentru reconstituirea unui arhetip scris cu unciale (vezi și p. XXIV—XXV).

Puține colecții universitare se pot mîndri cu performanțe situate la un nivel atît de înalt din punct de vedere al criticii textuale și chiar al descrierii paleografice. Autorul ne mai rămîne dator și cu un comentariu de idei, referitor la doctrina retorică din perioada imperială.

M. Nasta

SIDOINE APOLLINAIRE. Tomes II et III: *Lettres* (livres I—V et VI—IX). Texte établi et traduit par André Loyen. Paris, Les Belles Lettres, 1970. LVII—257+260 p. in-16° (în cea mai mare parte duble).

Cariera lui André Loyen prezintă exemplul rar, dar nu unic, al unui cercetător sîrguincios a cărui rîvnă întreagă, de-a lungul unui mare număr de ani, e închinată unei singure preocu-

www.cimec.ro

pări — în cazul de față unui singur scriitor și vremii cînd acesta și-a desfășurat activitatea. Lui Sidonius Appollinaris îi erau consacrate cele două teze : *Sidoine Apollinaire et l'esprit précieux en Gaule aux derniers siècles de l'Empire* și *Recherches historiques sur les 'Panégyriques' de Sidoine Apollinaire*, susținute cu mulți ani în urmă ; operei lui îi sînt hărăzite și cele mai recente osteneli ale autorului : ediția completă a scrierilor episcopului galo-roman, incluzînd *Poemele* (editate și traduse în 1960) și *Scrisorile*, a căror apariție în aceleași condiții și în aceeași colecție o semnalez astăzi.

Despre calitatea poeziei lui Sidonius se pot face oricîte rezerve, ca și despre stilul corespondenței lui — căutat și pretențios mai mult decît poate suferi un cititor deprins cu spontaneitatea savuroasă a scrisorilor lui Cicero. Ceea ce nu se poate însă tăgădui e interesul deosebit al acestei corespondențe pentru cunoașterea nu numai a omului, cu calitățile și defectele lui, dar și a unei întregi epoci din istoria Galiei și a imperiului, la răscrucea dintre antichitate și evul mediu.

Pînă la lucrarea de care mă ocup, principala ediție științifică a *Scrisorilor* lui Sidonius era aceea a lui Luetjohann, în volumul VIII din seria *Monumenta Germaniae Historica*. În raport cu ea, ediția Loyen prezintă o indiscutabilă superioritate, mai puțin prin ceea ce adăugă și mai mult prin ceea ce elimină din textul filologului german. Noutățile propriu-zise sînt puține : abia patru, cred, și nu prea importante, cu excepția citirii *areola* pentru † *harilao*, în scrisoarea V 5,2. Mai numeroase sînt conjecturile criticilor anteriori abandonate de Loyen ori de cîte ori textul transmis e destul de inteligibil, și mai ales în bucățile versificate presărate în *Scrisori*, ale căror licențe sau greșeli de prozodie sînt imputabile lui Sidonius însuși mai curînd decît tradiției manuscrise defectuoase.

În ansamblu, avem deci înaintea noastră o ediție conservatoare, întemeiată pe consensul principalelor manuscrise, trei la număr : *Laudianus 104* (din secolul al IX-lea), *Parisinus 18.584* (din sec. al X-lea) și *Vaticanus 1783* (cam din aceeași vreme). Toate descind dintr-un arhetip databil în secolul al VIII-lea prin intermediul unui manuscris astăzi pierdut, notat în stemmă cu sigla Z.

Un merit însemnat al noului editor e de a se fi ostenit să ajungă la concluzii acceptabile cu privire nu numai la cronologia relativă a celor nouă cărți de epistole, dar și a fiecărei scrisori în parte. Pentru obținerea acestui rezultat era nevoie de o desăvîrșită cunoaștere a documentelor vremii, ca și de aceea a studiilor moderne privitoare la Sidonius și la epoca lui. În această ordine de idei, subliniind ajutorul oferit îndeosebi de lucrarea lui C. E.Stevens, *Sidonius Apollinaris and his Age* (Oxford, 1933), Loyen se oprește la următoarele încheieri :

cartea I a *Scrisorilor* a fost încheiată și publicată cel mai tîrziu în 469 ;

cartea a II-a, cu multă probabilitate în 470 ;

pregătirea cărții a III-a trebuie să fi fost întîrziată de războiul dezlănțuit de regele vizigot Euric ; publicarea ei nu-i desigur anterioară anilor 474 sau 475 ;

e posibil ca o bună parte din scrisorile grupate în cartea a VI-a să fi fost editată înainte de sfîrșitul ostilităților (475), iar cărțile a IV-a și a V-a abia după întoarcerea din exil a autorului (476) ; în 477, la cererea lui Constantius, par să fi fost scrise epistolele care alcătuiesc cartea a VII-a, cu care prilej s-au republicat împreună și cărțile anterioare ;

În sfîrșit, pe temeiul unei strînse analize interne, publicarea cărților a VIII-a și a IX-a e atribuită ultimilor ani ai carierei scriitorului, respectiv 478/479 și 482.

Traducerea fidelă și totuși curgătoare a unor texte particular de obscure constituie un alt merit al ediției Loyen, care aruncă în umbră traducerile franceze mai vechi și stă cu cinste alături de traducerea engleză din colecția Loeb, începută de W. B. Anderson și continuată, după moartea acestuia, de W. H. Semple, apoi de o echipă de filologi sub conducerea lui E. H. Warmington (vol. II, 1965). Despre calitățile ediției Loyen, un critic atît de autorizat ca Pierre Courcelle se exprimă precum urmează : „Ayant vécu quarante ans au contact de son auteur favori, il a su mieux que quiconque pénétrer sa pensée et ses intentions, épouser ses manies

www.cimec.ro

stylistiques, tout en procurant au lecteur français une traduction à la fois fidèle, claire, coulante'' (CRAI, 1970, p. 244). Nu se poate decît subscrie la această judecată, dacă se ţine seamă de anevoinţa de a reda într-o limbă modernă, cu marea variaţie de echivalente cerută de original, fie şi numai o pagină ca aceasta (din scrisoarea II 2, în care autorul împărtăşeşte prietenului său Domitius impresii din *uilla rustica* de la Auitacum): „Hic iam quam uolupe auribus insonare cicadas meridie concrepantes, ranas crespusculo incumbente blaterantes, cygnos atque anseres concubia nocte clangentes, intempesta gallos gallinacios concinentes, oscines coruos uoce triplicata puniceam surgentis Aurorae facem consalutantes, diluculo autem Philomelam inter frutices sibilantem, Prognem inter asseres minurrientem ! Cui concentui licebit adiungas fistulae septiforis armentalem Camenam, quam saepe nocturnis carminum certaminibus insomnes nostrorum montium Tityri exercent, inter greges tinnibulatos per depasta buceta reboantes. Quae tamen uaria uocum cantuumque modulamina profundius confouendo sopori tuo lenocinabuntur''.

Reduse la puţinul spaţiu din josul paginilor rezervate traducerii, notele explicative care însoţesc textul sînt puţine şi sumare. În schimb, după un obicei care prinde să se încetăţenească la colecţia Budé, „Notele complementare'' de la sfîrşitul fiecărui volum oferă informaţii abundente cu privire la persoanele şi la împrejurările istorice menţionate în *Scrisori*, într-o formă uneori clară, alteori aluzivă. La instruirea cititorului contribuie, de altă parte, cele două excursuri închinate cronologiei epistolelor, unde datele sînt nu numai indicate, dar şi justificate printr-o strînsă analiză internă a textului.

Lucrarea se încheie printr-un copios *index nominum* al *Scrisorilor* şi al *Poemelor*, care constituie primul volum al ediţiei.

D. M. Pippidi

MAURICIUS, *Arta militară*. Ediţie critică, traducere şi introducere de H. Mihăescu. Editura Academiei Republicii Socialiste România, „Scriptores Byzantini, VI'', Bucureşti, 1970, 421 p.

Al şaselea volum din seria de scriitori bizantini a Editurii Academiei cuprinde cea dintîi ediţie critică a *Strategiconului* lui Mauricius, datorată cunoscutului clasicist şi romanist, profesorul Haralambie Mihăescu. Apariţia unei asemenea lucrări era de stringentă necesitate. E destul să amintim că singura ediţie — lipsită de aparat critic — a operei celui mai de seamă dintre strategiştii bizantini, ediţia lui J. Scheffer, apăruse cu mai bine de trei veacuri în urmă (Uppsala, 1664), pentru a pune în evidenţă importanţa actului de cultură de care ne ocupăm aici. Dacă ne gîndim, pe de altă parte, cît de puţine sînt ediţiile critice de autori antici şi bizantini realizate de români şi cît de puţini sînt filologii care se dedică la noi acestui gen de preocupări, recenta apariţie nu poate decît să ne bucure încă şi mai mult.

Cartea cuprinde, în afară de textul grecesc al *Strategiconului*, însoţit de cuvenitul aparat critic, traducerea tratatului în limba română, o succintă *Introducere* (p. 5—21), note erudite, indici bogaţi (de nume, de cuvinte greceşti, de particularităţi gramaticale, de cuvinte latine, un indice analitic de materii — p. 383—420) şi o bibliografie. În linii mari autorul respectă normele de editare a izvoarelor istorice bizantine recomandate de Asociaţia internaţională de studii bizantine (v. Association internationale des études byzantines, Bulletin d'Information et de coordination, nr. IV, 1968, p. 24—31). Constatăm însă cu regret că volumul nu a fost inclus, aşa cum fusesem înştiinţaţi de autor, în acel *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, operă de colaborare internaţională patronată de amintita societate savantă (v. *Liste supplémentaire d'éditions en préparation*, publicată în acelaşi Bulletin ... IV, 1968, p. 32—35). Facem această

www.cimec.ro